

Wetenschappelijk eerbetoon aan Abraham Kuyper

Jeroen Koch, *Abraham Kuyper, een biografie* (Uitgeverij Boom; Amsterdam 2006) ISBN 978 90 8506 248 6, 672 p., prijs € 39,50 (geb.) én ISBN 978 90 8506 443 5, prijs € 25 (pb.).

J. Vree, *Kuyper in de kiem. De precalvinistische periode van Abraham Kuyper 1848-1874* (Uitgeverij Verloren; Hilversum 2006) ISBN 978 90 6550 925 3, 424 p., prijs € 35.

In een recente beschouwing in de bundel *Privé in de politieke biografie* gaat de Utrechtse historicus Jeroen Koch in op de vraag welke zaken uit het persoonlijk leven relevant zijn in een politieke biografie. Voor de moderne biograaf zijn dat er veel meer, en in elk geval andere, dan voor biografen in het verleden. Abraham Kuyper, van wie Koch in 2006 een monumentale biografie publiceerde, is wat dat betreft een interessant geval. Voor de grote antirevolutionaire voorman, de stichter van de protestants-christelijke zuil, strekte het persoonlijke zich ver uit over de publieke sfeer. Juist Kuyper introduceerde met zijn beroep op de religieuze emotie, zijn taal van het gemoed en zijn retoriek van het lijden en de beproeving, een heel nieuwe stijl in de door liberale burgerheren gedomineerde politiek van de jaren 1880. Kuyper deelde zijn persoonlijke gevoelens, zijn nerveuze ineenstortingen, zijn beproevingen door de Heere niet alleen met zijn politieke geestverwanten, maar tevens met zijn gereformeerde volk, in openbare massamanifestaties. Hij schiep daarmee voor het eerst een politiek optreden dat kon mobiliseren en waarmee velen zich konden identificeren, juist door die persoonlijke elementen.

‘Smakeloos theater’, oordeelde de deftige liberaal W.H. de Beaufort over deze nieuwe politieke stijl, die echter maar al te effectief bleek en de liberalen spoedig voor een uitdaging stelde waartegen zij weinig verweer hadden. Biograaf Koch zal het De Beaufort niet nazeggen, of misschien alleen in stilte, want hij is een zeer professionele historicus die zich van dergelijke oordelen onthoudt. Hij wil recht doen aan Kuyper en hem begrijpen, tonen en zelfs waarderen vanuit zijn persoonlijkheid en opvattingen. Tegelijk maakt Koch er geen geheim van dat hij bepaald geen geestverwant is van Kuyper. Zijn biografie volgt en analyseert een fascinerend fenomeen, maar steeds met een voelbare distantie. Dat is, zeker in het geval van Kuyper, verfrissend. Er is over de grote emancipator al heel veel geschreven, maar vanouds hoofdzakelijk vanuit de kring van zijn volgelingen en erfgenamen. Veel van die oudere, al of niet wetenschappelijke arbeid, sloeg niet bepaald een brug naar een ander, algemeen publiek. Het getuigt van moed en wijsheid dat de Stichting Dr. Abraham Kuyperfonds een historicus die getuigde dat Kuypers wereld ‘evident de mijne niet’ was, heeft durven belasten met het schrijven van een moderne wetenschappelijke biografie. Koch heeft, misschien juist door zijn voortdurende distantie, een biografie geschreven die Kuyper inderdaad volledig toegankelijk maakt voor een publiek van nu, dat geen monument zoekt voor een wegbereider, maar wel geboeid wil worden door een van de grote vernieuwers in de Nederlandse politieke geschiedenis.

Kochs studie, gepresenteerd als een ‘politiek-intellectuele biografie’, is met zijn bijna zeshonderd pagina’s tekst omvangrijk, maar toch eigenlijk nog verrassend beknopt en helder. Koch heeft niet, zoals veel biografen, geprobeerd met behulp van een massa beschikbaar materiaal het leven van Kuyper van heel dichtbij vast te leggen. Hij volgt als het ware het over-

RECENSIES

volle leven van Kuypers op afstand. De biografie is niet zozeer een verteller als wel een analyserende beschouwer, die telkens als daar aanleiding toe is het debat aangaat met de bestaande Kuypersliteratuur of met de zelfpresentaties van zijn hoofdpersoon. Daardoor ontstaat voor de lezer voortdurend een licht gevoel van distantie: we zien Kuypers wel constant aan het werk, we volgen zijn journalistieke, politieke en theologische geschriften, we zijn getuige van zijn vorderingen als predikant, Kamerlid, partijorganisator, journalist en minister, maar toch enigszins als vanuit de verte. Kochs stijl als biografie is die van de ideeënhistoricus.

Niet dat de lezer veel tekortkomt. Koch behandelt alle aspecten van de bewonderswaardige rijkdom van Kuypers energieke leven: zijn bekering tot een neocalvinisme rond 1867, de strijd voor het christelijk onderwijs, de organisatie van een brede antirevolutionaire beweging, de stichting van een eigen krant, *De Standaard*, een eigen partij, de ARP, en de eigen Vrije Universiteit, de Doleantie, de strijd met De Savornin Lohman om de erfenis van Groen van Prinsterer, de uitwerking van de neocalvinistische leer, de jaren als regeringsleider (1901-1905), de grote buitenlandse reizen daarna en ten slotte de 'herfst van de patriarch', de periode waarin de grootheid zichzelf overleeft.

In zekere zin is dit wel alles wat een moderne lezer over Kuypers zou willen vernemen. Voor wetenschappelijke onderzoekers gelden nog andere criteria. Wie veel meer wil, en ook meer diepte zoekt dan zelfs een biografie van zeshonderd bladzijden kan bieden, kan de zorgvuldige studies van Kuyperskenner J. Vree ter hand nemen. Vrees bundel *Kuypers in de kiem* behandelt Kuypers ontwikkeling tussen 1848 en 1874, zijn 'precalvinistische periode'. Kochs beschouwende biografie is voornamelijk op gedrukte bronnen gebaseerd. Vree werkt ook vanuit archiefmateriaal en zit daardoor, in elk opzicht, Kuypers veel dichters op de huid. Natuurlijk ligt het tempo in dergelijke detailstudies veel lager dan in de biografie. Toch biedt de grondigheid van Vrees studies ruimschoots vergoeding.

Voorlopig is Kuypers weer de best gedocumenteerde en beschreven Nederlandse politicus uit het verleden, in elk geval van rond de vorige eeuwwisseling. Is het toeval dat dit wetenschappelijk eerbetoon samenvalt met het optreden van een kabinet met de Christenunie en het CDA, waarvan de drie partijleiders hebben gestudeerd aan Kuypers Vrije Universiteit? Is Kuypers erfenis terug? Het lijkt er niet echt op. Kuypers zelf althans zou in de hedendaagse confessionele politiek niet veel meer van zijn erfenis (h)erkennen.

Remieg Aerts

Van Kuypers tot Balkenende

Thijs Broer en Max van Weezel (red.), *De geroepene. Het wonderlijke premierschap van Jan Peter Balkenende* (Balans; Amsterdam 2007) ISBN 978 90 50188 50 0, 120 p., prijs: € 16,95.

Han van der Horst, *Onze premiers (1901-2002). Hun weg naar de top* (Athenaeum-Polak & Van Gennep; Amsterdam 2007) ISBN 978 90 253 2056 0, 352 p., prijs: € 22,50.

'Ik word minister-president van dit land. Vergis je niet,' zei Pim Fortuyn met een opgeheven vingertje vanaf de achterbank van zijn donkerblauwe Daimler. Of dat ooit waarheid had

kunnen worden als de opvallende politicus niet was vermoord, is *what-if-history*. Maar wie met een blik op de geschiedenis een voorspelling had moeten doen, had hem niet veel kans gegeven een succesvolle premier te zijn. Wie de portretten van de premiers van de afgelopen eeuw beziet, komt tot de conclusie dat de beminnelijke, vaderlijke, zo u wilt saaie figuren het verst kwamen als leider van het kabinet. Uitgesproken figuren haalden het eind van de kabinetsperiode meestal niet; langer dan een termijn zaten ze vrijwel nooit.

Han van der Horst, die eerder voor een breed publiek de vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu beschreef en een boek waarin hij 'Nederland' verklaarde voor buitenlanders, ging na hoe de weg naar de top verliep van de eenentwintig premiers die Nederland in de twintigste eeuw telde. Hij begint bij Kuypers, die in 1901 afkondigde het voorzitterschap van de ministerraad niet meer te laten rouleren en daarmee de eerste minister-president werd, en eindigt in 2002 bij het einde van het premierschap van Kok. Iedere premier krijgt een hoofdstuk, waarin de aanloop tot het premierschap beschreven wordt en waarin de auteur een korte beschrijving geeft van de politieke gebeurtenissen. Van der Horst voorziet de premiers van smeuge typeringen. Zo was Colijn een 'harteloze boekhouder met een fixatie op koude cijfers en een kloppende kas', Gerbrandy 'een lastpak en een rebel die zijn leven lang slechts koerste op het kompas van zijn eigen overtuiging' en had Biesheuvel een twinkeling in zijn ogen waarin de kenner 'een zekere mate van wereldgelijkvormigheid, ja zelfs van ijdelheid en genotzucht' zag. De ministers-presidenten waren mensen van vlees en bloed, zoveel is duidelijk, maar soms worden karaktereigenschappen zo benadrukt dat de beschrevene een karikatuur wordt. Dat maakt het boek weliswaar leuk om te lezen maar het doet niet altijd recht aan de personen. Van der Horst heeft geen literatuurverwijzingen gemaakt, dus de lezer moet hem maar geloven op zijn woord. Achterin het boek is, bij wijze van bibliografie, een lijstje biografieën opgenomen, maar dat is wel erg mager. Naast dit gemis is het bovendien jammer dat er zo veel slordigheden in het boek staan dat het ten koste gaat van de geloofwaardigheid.

Het boek over Balkenende, *De geroepene*, is een verzameling van artikelen die eerder in *Vrij Nederland* verschenen. Het handig opgeklopte nieuws dat Balkenende niet aanwezig wilde zijn bij de boekpresentatie zorgde voor de nodige aandacht voor het boek. De vijf auteurs beschrijven de levenswandel vanaf zijn geboorte tot en met de formatie van het vierde kabinet dat zijn naam draagt. De boodschap van het boek is duidelijk: Balkenende is een premier die op cruciale momenten de regie niet in handen neemt en daar op een wonderlijke manier steeds mee weggomt. Een verklaring voor deze constatering hebben de VN-redacteurs echter niet. Het geheel doet wat rommelig aan. Zo is bijvoorbeeld op het laatste moment besloten een interview met Gerrit Zalm van de nieuwe VN-redacteur Marcel ten Hooven (hiervoor politiek redacteur bij het dagblad *Trouw*) in zijn geheel op te nemen in plaats van het te verwerken in de tekst. Voor wie weten wil hoe vriend en vijand denkt over de huidige premier is dit boek een aardig begin. Om te weten te komen wat hem drijft, zal nog wat meer spitwerk moeten worden verricht.

Anne Bos

RECENSIES

Een intieme kijk in het leven van een politicus

J.P. de Valk en A.C.M. Kappelhof, *Dagboeken van P.J.M. Aalberse 1902-1947* (Instituut voor Nederlandse Geschiedenis; Den Haag 2006) ISBN 978 90 5216 155 6, 1003 p., prijs € 55,-.

‘Mijn dagboek’ noem ik deze bladzijden, waarop ik, zoal niet elken dag dan toch menigwerf mijn gevoelens en gedachten zal neerschrijven; zij zijn niet bestemd om door anderer oogen gelezen te worden, ’t is geen autobiographie; het zijn herinneringen, indrukken, die ik voor mijzelve opteeken, om in latere dagen mij nog te leeren hoe ik thans gevoelde, thans dacht, wat ik thans beleefde, deed, studeerde, bad.¹

Met dit ‘woord vooraf’ begon de katholieke politicus P.J.M. Aalberse (1871-1948) op 9 september 1891 zijn eerste dagboek. Het zou een activiteit worden die hij met grotere en kleinere tussenpozen tot 1947 zou volhouden; bij tijd en wijle zou hij zijn eigen tekst nog eens teruglezen of voor het verloop van bepaalde gebeurtenissen raadplegen. De enige aanpassingen achteraf lijken door Aalberse vrouw aangebracht te zijn (zij streepte stukken tekst door). Vermoedelijk is zij ook degene die uit sommige dagboekjes hele pagina’s heeft verwijderd. In totaal schreef hij twaalf cahiers vol met persoonlijke overpeinzingen, die voornamelijk notities over zijn politieke en maatschappelijke bezigheden omvatten. De dagboeken bieden een schat aan historische informatie over Aalberse werkzaamheden als katholiek publicist, uitgever en redacteur, zijn inzet voor diverse sociale organisaties zoals de door hem opgerichte Katholieke Sociale Actie en ten slotte zijn activiteiten als Tweede Kamerlid en minister. De dagboeken geven bovendien een uniek tijdsbeeld van de katholieke kringen waarin Aalberse zich bewoog. Ten slotte bieden de aantekeningen ook inzicht in zijn privéleven, zoals de sterke band met zijn vrouw, maar tevens de ontberingen die Aalberse in de hongervinter in Den Haag moest doorstaan.

Het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING) bewerkte in het verleden al eerder succesvol het dagboek van een politicus. Zo verscheen in 1993 een uitgave van de dagboeken van de oud-liberale politicus W.H. de Beaufort (1845-1918) over de periode 1874-1918, die een kijkje in de liberale politieke keuken gunden. De uitgave van dagboeken van Aalberse biedt nu een meer omvangrijke, katholieke tegenhanger. Zij werden in eerste instantie alleen geraadpleegd voor het project *Onderzoeksgids Sociale Zekerheid 1890-1967*, maar de betrokken onderzoekers van het ING vonden een aparte uitgave – terecht! – gerechtvaardigd. Tussen 2003 en 2005 werd de tekst getranscribeerd, bewerkt en geannoteerd, wat begin 2007 resulteerde in een uitgave. Door het fragmentarische karakter van de eerste dagboek aantekeningen, werd besloten de papieren editie te beperken tot de periode 1902-1947. Via een link op de website van het ING is echter via een gemakkelijk zoekstelsel de inhoud van alle cahiers te raadplegen. De elektronische versie biedt bovendien de mogelijkheid om op woorden of termen te zoeken. Ook is er een overzicht van de precieze data waarop Aalberse in zijn dagboek aantekeningen maakte.

Aalberse was een duizendpoot. Hij verdiende zijn politieke strepen vooral met de sociale wetgeving die hij als minister van Arbeid (Handel en Nijverheid) in de eerste twee kabinetten-Ruys de Beerenbrouck tot stand bracht. De inleiding bij de dagboekenuitgave bevat vijfenthalve pagina met ‘functies en bestuurlijke, maatschappelijke en zakelijke activiteiten’ die Aalberse tijdens zijn leven ontplooiden. Ook in het dagboek zelf is een aantal van dergelijke

opsommingen te vinden, waarbij de lezer zich afvraagt hoe Aalberse dit alles kon bolwerken. Hij bleek niet in alles succesvol: zo raakte hij door wanbeheer bij zijn uitgeversmaatschappij Futura, die onder andere de katholieke krant *Het Centrum* uitgaf, in financiële moeilijkheden. In zijn dagboeken beschrijft Aalberse, soms tot vervelens toe, welke hoofdbreken zijn geldzorgen hem opleverden. Dit kwam niet alleen door de problemen bij Futura, maar ook omdat het ministersalaris onvoldoende was om zijn uitgaven te dekken. Van geheel andere orde zijn de ontboezemingen van Aalberse over zijn contacten met de katholieke geestelijkheid, waarvan hij meerdere malen tegenwerking ondervond. Soms kreeg hij echter ook grote (financiële) steun, zoals van zijn vriend J.D.J. Aengenent, die tussen 1928 en 1935 bisschop van Haarlem was.

De dagboeken van Aalberse zijn een rijke bron. Niet alleen bieden ze inzicht in zijn maatschappelijke activiteiten, maar ook in die van politieke aard en in de politieke wereld in de eerste helft van de twintigste eeuw. Erg leuk om te lezen zijn de verslagen van de bezoeken van Aalberse aan koningin Wilhelmina tijdens zijn ministersperiode. Er bestond een interessant spanningsveld tussen de twee. Aan de ene kant blijkt de distantie tussen vorst en dienaar en het ontzag dat Aalberse voor zijn vorstin koesterde; tegelijkertijd maken de beschrijvingen duidelijk welke affectie Wilhelmina voor Aalberse had en het belang dat zij in zijn adviezen en kennis stelde. Vrijwel iedere keer vraagt zij hem het hemd van het lijf en constateert zij ook eigenlijk steevast dat zij hem te lang heeft beziggehouden – zo schrijft Aalberse althans.

Ook over het politieke bedrijf en de belangrijkste politieke gebeurtenissen is voldoende te vinden. Zo werden de aantekeningen in 1968 al door H.J. Scheffer gebruikt voor een reconstructie van de revolutiegebeurtenissen in november 1918.² Met name gedurende zijn ministersperiode beschrijft Aalberse uitgebreid de besluitvorming in de ministerraad en de afhandeling van zijn wetsvoorstellen. Treffend is hier de frequentie waarmee Aalberse zijn collegaministers met aftreden dreigde wanneer hij zijn zin niet kreeg. Lukte het hem niet zijn zin te krijgen, dan trok hij zijn wetsvoorstel in, wat ervoor zorgde dat eigenlijk al zijn ingediende voorstellen glansrijk door de beide Kamers kwamen. Verder geven de dagboeken een kijkje achter de schermen van de Kamer, bijvoorbeeld in de vergaderingen van de katholieke Kamerfractie en in de diverse politieke spelletjes die hier werden gespeeld. Zo werd Aalberse na een mislukte formatieopdracht in 1935 weggepromoveerd naar de voorzittersstoel van de Tweede Kamer, waarmee zijn hoofdrol op het (katholieke) politieke toneel was uitgespeeld. In 1937 volgde de overstap naar de Raad van State (eveneens berucht als 'opslagplaats' van vooraanstaande politici die men niet meer in de vuurlinie wilde hebben), een positie die Aalberse vooral om financiële redenen accepteerde. Ook de politieke cultuur komt aan bod: af en toe geeft Aalberse commentaar op het reilen en zeilen in de Kamer zelf, bijvoorbeeld op het gehalte van redes van mede-Kamerleden.

De onderwerpen en gebeurtenissen die Aalberse beschrijft in de ruim duizend pagina's die de uitgave telt, zijn te talrijk om hier in een beknopte recensie aan de orde te stellen. Voor eenieder die geïnteresseerd is in een beschrijving van de politieke wereld van de eerste helft van de twintigste eeuw en van de katholieke 'zuil' in deze periode, zijn de dagboeken een echte aanrader. De persoonlijke visie van Aalberse moet daarbij wel af en toe met een korreltje zout genomen worden. De uitgave bevestigt in ieder geval de waarde van egodocumenten en het belang van het gebruik ervan in de historische wetenschap.

Erie Tanja

RECENSIES

Noten

- 1 Dagboekantekening 9 september 1891, zie <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Aalberse/Dagboeken> (geraadpleegd op 19 juni 2007).
- 2 H.J. Scheffer, *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1968).

Een atypische vvd-politica

Martijn van der Kooij, *Annelien Kappeyne van de Coppello. Strijdvaardig en eigenzinnig* (Uitgeverij DBB Special Products; Wageningen 2006) ISBN 978 90 78603 01 6, 128 p., prijs € 23,50.

‘Kappeyne behoorde tot dat zeldzame slag dat liberale beginselen en liberale overtuigingen kon uitdragen op een wijze die overtuigingskracht bezat, ruim over de grenzen van de liberale partij heen.’ Met deze woorden typeerde hoogleraar parlementaire geschiedenis Joop van den Berg in oktober 2006 de vvd-politica Annelien Kappeyne van de Coppello (1936-1990) bij de presentatie van haar biografie.¹ Een politieke biografie, waarin de politicus – en veel minder de persoon – centraal staat, aldus de auteur Martijn van der Kooij, historicus en journalist van het weekblad *Binnenlands Bestuur*.

Het initiatief voor de biografie kwam van de mr. Annelien Kappeyne van de Coppello Foundation, in 1990 gesticht ter harer nagedachtenis. Het gedachtegoed van Kappeyne als een van de ‘illustere liberalen van de twintigste eeuw’ was het waard opgetekend te worden in een biografie voordat het in de vergetelheid zou raken. ‘Een van de weinige Kamerleden aan wie een biografie is gewijd’, schreef de Tweede Kamer op haar website daags na de presentatie. De statuur van de veel te jong gestorven Kappeyne was groot, beamen ook alle geïnterviewde prominente politici in het boek – en dat zijn er veel: Wiegel, Bolkestein, Nijpels, Kosto, ze komen allemaal uitgebreid aan het woord. En dat maakt het boek heel onderhoudend om te lezen.

Na zoveel lof over deze aansprekende parlementariër valt de biografie wat tegen. Deze is vooral beschrijvend. Een omgevallen dossierkast lijkt het soms, waarin stukken *Handelingen* en citaten uit tijdschriften elkaar afwisselen, met gedeelten uit een interview. Alle wapenfeiten van Kappeyne komen uitvoerig aan de orde, en dat is natuurlijk een groot goed. Haar optreden in het Mentendebat in 1976, dat haar doorbraak binnen en buiten de vvd betekende, haar flirt met de pvdA in een tijd dat vvd’ers en pvdA’ers elkaars bloed wel konden drinken, haar bemoeienis met de abortuswetgeving, het opgenomen krijgen van het grondwettelijk recht op de onaantastbaarheid van het menselijk lichaam, haar staatssecretariaat in het eerste kabinet-Lubbers (1982-1986). Maar er is weinig duiding, te weinig voor een biografie over iemand die zelf zo goed kon duiden. En als de auteur al duidt, dan gaat het in de richting van Kappeyne als de atypische eenling. Strijdvaardig en eigenzinnig, dat wel, maar een ander beeld dan de Kappeyne als politicus van het zeldzame slag liberalen van Joop van den Berg.

Het is mijn inziens te makkelijk, zoals de auteur in zijn slotwoord doet, om Kappeyne louter te plaatsen tegen een negentiende-eeuwse achtergrond, waarin politici, veelal juristen, niet in fracties maar als individuen in de Kamer optraden. Natuurlijk is het aanlokkelijk om Kappeyne in de traditie te plaatsen van haar illustere voorvader, de minister-president en overtuigd antipaapse liberaal J. Kappeyne van de Coppello. Hij was, net als zijn achterachternichte een kleine honderd jaar later, een gevat debater, bekend om zijn rechtskennis en werklust. Kappeyne werd zelf ook wel eens moe van die vergelijking met haar bekende voorvader. Zo liet ze een journalist van de *HP* in 1978 optekenen: 'Die overoudoom was in 1888 al dood.'

Hoe het ook was in de negentiende eeuw, het was verdienenlijker geweest de politieke stijl van Kappeyne (en de reacties erop) af te zetten tegen die van tijdgenoten. Of Kappeyne te vergelijken met haar liberale voorgangers en navolgers die zich net als zij uitspraken voor een coalitie met de PvdA. Of wat substantiëlers te zeggen over Kappeyne als vrouwelijke politicus. Juist daarin zijn de laatste tijd aardige ontwikkelingen te zien. Zo bleek op het vorig jaar gehouden symposium 'Privé in de politieke biografie', dat er in de biografieën van vrouwelijke politici steeds minder 'leven' zit, terwijl merkwaardig genoeg in biografieën van mannelijke politici steeds meer aandacht wordt besteed aan privé zaken. De meeste vrouwen die tussen 1920 en 1980 een zichtbare rol op het politieke toneel speelden, zo luidt een verklaring, verdonkeremaanden hun privéleven consequent en lieten ook geen sporen achter.² Ook Kappeyne schermde haar privéleven af. Tegelijk was ze veel uitgesprokener in haar politieke ambities dan vrouwelijke politici voor haar ooit waren geweest. Terwijl bijvoorbeeld Marga Klompé zich nogal eens afficheerde als politica tegen wil en dank, had Kappeyne geen enkele moeite om zichzelf als parlementariër neer te zetten. 'Ik sta daar om aan te vallen', zei ze na het Mentendebat in een interview.

Met wat meer duiding was *Strijdbaar en eigenzinnig* wellicht meer de politieke biografie geworden die de auteur zich had gewenst. Als gedenkboek ter nagedachtenis aan de vvd-politica voldoet het alleszins. Maar de politieke biografie van Annelien Kappeyne van de Coppello moet nog steeds geschreven worden.

Marieke Hellevoort

Noten

- 1 De toespraak is als artikel opgenomen in: *Liberaal Reveil*, maart 2007, p. 21-26.
- 2 Zie het artikel van Mineke Bosch in: Hans Renders en Gerrit Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam 2007).

Nederlandse politieke spanningen en de Vietnamoorlog

Rimko van der Maar, *Welterusten mijnheer de president. Nederland en de Vietnamoorlog 1965-1973* (Uitgeverij Boom; Amsterdam 2007) ISBN 978 90 8506 351 3, 294 p. prijs € 19,90.

'De Vietnamoorlog heeft diep ingegrepen in de Nederlandse samenleving', aldus de achterkant van dit boek. Het is de vraag of dat het geval is. Er waren vanaf 1965 zó veel andere

RECENSIES

kwesties die de voorpagina's haalden. Het is zelfs de vraag of Nederland wel zo tegen de Amerikaanse aanwezigheid in Vietnam was. Een enquête in april 1968 toonde aan dat een meerderheid van de Nederlanders meende dat de militaire interventie terecht was.

Toch was de kwestie onmiskenbaar een belangrijk onderdeel van de politieke *issues* van Nederland in de jaren zestig. Van der Maar, die op deze studie promoveerde in Utrecht, heeft er uitgebreid onderzoek naar gedaan. Actiegroepen, media, kabinetsbeleid, parlement en partijen, weinig ontsnapte aan zijn aandacht. Hij doet van dit onderzoek verslag in zeven hoofdstukken die steeds mooi zijn afgerond met een conclusie. De auteur is goed op de hoogte van de internationale aspecten van de Vietnamoorlog, van de Nederlandse buitenlandse politiek en van de binnenlandse politiek. Dat laatste element krijgt terecht de voorrang. Van der Maar laat zien dat de Vietnamoorlog een mooie graadmeter was voor de politieke spanningen in Nederland. Zeker, de escalatie van de Amerikaanse inmenging in 1965-1966, de massale bombardementen op Noord-Vietnam in 1967-1968 en de inval in Cambodja in 1970 hadden alle hun effect op het debat in Nederland, maar van groter belang waren toch de electorale verschuivingen en de teloorgang van het confessionele politieke midden. Het standpunt van de PVDa radicaliseerde direct na de verloren provinciale verkiezingen van maart 1966 in een poging een duidelijker profiel te krijgen en om de tegenstellingen met de confessionele partijen voor het voetlicht te krijgen. Na het verlies van de KVP bij de Kamerverkiezingen van 1967 was het de beurt aan de katholieken om hun standpunt aan te scherpen, vooral om de PVDa de wind uit de zeilen te nemen: in de motie-Schuijt vroegen de regeringspartijen het kabinet er bij de Amerikanen op aan te dringen de bombardementen te staken.

Bij alle druk vanuit parlement en maatschappij bleef het kabinetsbeleid ongewijzigd in zijn steun aan de Verenigde Staten. De eenheid van het Atlantisch bondgenootschap stond voorop en een terugtocht uit Vietnam zou negatieve consequenties kunnen hebben voor de Amerikaanse aanwezigheid in West-Europa. Toch reageerden de verschillende kabinetten wel degelijk op de protesten. Dat bleek in de zaak van een Amerikaanse deserteur die uiteindelijk niet aan de Verenigde Staten werd uitgeleverd en uit de beslissing niet meer op te treden tegen demonstranten die 'Johnson moordenaar' riepen. Van der Maar stelt dat deze beide kwesties het gelijk bewijzen van James Kennedy die in zijn *Nieuw Babylon in aanbouw* de stelling verdedigt dat de Nederlandse gezagsdragers in de jaren zestig het protest in hun beleid verdisconteerden.¹ Dat het kabinet-Biesheuvel een protest indiende bij de Amerikaanse regering had evenwel – opnieuw – niet zozeer te maken met de ontwikkelingen in Vietnam (de beruchte kerstbombardementen in 1972), als wel met de Kamerverkiezingen een maand daarvoor, die een nog niet eerder vertoond gepolariseerd electoraat hadden laten zien. In de grote demonstratie in Utrecht in januari 1973 liepen zelfs partijbestuurders van KVP en ARP mee. Op dat moment was in de Verenigde Staten echter de discussie over de oorlog al in volle gang. Protesteren was daardoor veel minder omstreken dan voorheen.

De hoofdpersoon in dit boek is ongetwijfeld Joseph Luns. Het CHU-Kamerlid C.A. Bos merkte later op: 'Luns was Luns, conservatief, geliefd bij het volk, internationaal zeker met invloed, zeer vasthoudend maar op onderdelen niet moeilijk iets toe te geven. En met zijn charme, humor en kennis van zaken had hij drie sterke wapens in de debatten.' De minister van Buitenlandse Zaken toonde in de Vietnamkwestie dat hij beschikte over grote politieke vaardigheden. Hij toonde zich bereid tot concessies, maar zag tegelijkertijd kans voldoende bewegingsruimte te behouden. Luns was daarbij soms letterlijk onnavolgbaar. Zo kwam hij

in 1968 en in 1970 de Kamer tegemoet met een vredesinitiatief. Ofschoon Van der Maar meent dat Luns de initiatieven wel is begonnen, heeft hij er niet veel van kunnen terugvinden...

Het boek eindigt abrupt in 1973. Dat rafelige einde detoneert met de grondigheid van het onderzoek, temeer omdat het plotselinge einde nauwelijks wordt verantwoord: de Verenigde Staten trokken in 1973 weliswaar hun troepen terug, maar de oorlog zou nog twee jaar voortduren. Was de aanstelling als promovendus afgelopen? Kennelijk kreeg Van der Maar een kwaad geweten omdat hij in een epiloog de laatste jaren toch nog vluchtig behandelt. Wat hij daar aan de orde stelt, smaakt naar meer. De verdeeldheid in het kabinet-Den Uyl was groot over de betrekkingen met Zuid-Vietnam en de steun aan het communistische bewind in het noorden. Het was misschien beter geweest als de uitgave van dit proefschrift zou zijn uitgesteld tot ook dat laatste hoofdstuk was geschreven. Hoe dit ook zij, deze omissie doet niets af aan de kwaliteit van hetgeen Van der Maar de lezer wél biedt. Zijn boek is een *must* voor iedereen die zich bezighoudt met de Nederlandse politiek in de jaren zestig.

J.W.L. Brouwer

Noot

- 1 James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).

‘We moeten het de kiezers allemaal beter uitleggen’

Rudy Andeweg en Jacques Thomassen, *Binnenhof van binnenuit. Tweede Kamerleden over het functioneren van de Nederlandse democratie* (Rob; Den Haag 2007) ISBN 978 90 5991 0294, 120 p., prijs: € 0¹.

Sanderijn Cels (met een bijdrage van Joan Arensman), *Dat hoort u mij niet zeggen. Hoe politici u de werkelijkheid voorspiegelen* (Uitgeverij Bert Bakker; Amsterdam 2007) ISBN 978 90 351 3112 5, 248 p., prijs: € 16,95.

Parlementair Den Haag bevindt zich de laatste vijf jaar in een permanente staat van herbezinning. De publieke onvrede over het gebrek aan herkenbaarheid en werkwijze van de volksvertegenwoordiging zoals die zich zou laten aflezen aan de Fortuyn-revolte, bracht de Kamer er in 2002-2003 opnieuw toe zich grondig te bezinnen op veranderingen. Sindsdien zijn er diverse notities, interne evaluaties en, al dan niet in samenwerking met de regering, externe onderzoeken gevolgd. In dit proces past ook het jongste zogeheten parlementsonderzoek, een wetenschappelijke enquête gehouden onder leden van de Tweede Kamer. Dit onderzoek is het zesde in een reeks vanaf 1968, maar het eerste dat is verschenen onder auspiciën van een adviesorgaan van de overheid, de Raad voor het Openbaar bestuur (Rob). De resultaten en analyses zijn onder de titel *Binnenhof van binnenuit* beschreven door de erkende ‘parlementologen’ Rudy Andeweg en Jacques Thomassen. Kort vóór de verkiezingen in het najaar van 2006 vroegen zij de toenmalige Tweede Kamerleden anoniem naar hun opvattingen over een zestal kernvraagstukken van de hedendaagse parlementaire democratie: de relatie met de

RECENSIES

kiezers, de verhouding tot regering en Eerste Kamer, de eigen werkwijze, de rol van politieke partijen, de verhouding tot de Europese Unie en het (toekomstig) functioneren van het democratisch bestel.

Echt verrassend zijn de uitkomsten niet, maar dat maakt ze zo in naakte cijfers en nuchtere bewoordingen uitgedrukt nog niet minder confronterend. Hoe de onderzoekers het ook wenden of keren, bij nagenoeg elk van de genoemde vraagstukken draait het erop uit dat er een kloof bestaat tussen de burgers en hun parlementaire vertegenwoordigers. Beide partijen verschillen van mening over rolverdeling en verantwoordelijkheden en koesteren een groot wederzijds wantrouwen. Hoewel de Kamerleden hiervoor de hand zeker ook in eigen boezem steken, legt maar liefst 55 procent de oorzaak van 'de kloof' expliciet bij de burger. Het nauwe blikveld van de kiezers, enkel gericht op het eigen belang, als ook hun gebrekkige interesse en kennis zouden het vrijwel onmogelijk maken om de afstand te overbruggen. In de woorden van enkele parlementariërs is de burger 'steeds consumentistischer' geworden. 'Als zij dan hun zin niet krijgen noemen ze dat een kloof.' En: 'Burgers kunnen vaak niet volgen hoe en waarom wij wat besluiten.' Andeweg en Thomassen spreken in het kader van Europa zelfs van een dubbele kloof, zowel inhoudelijk als in de wijze waarop de burger bij de besluitvorming wordt betrokken.

Het is in dit opzicht niet verwonderlijk dat de Kamerleden hun relatie tot de kiezers graag opvatten als 'representatie van bovenaf'. Tweederde van de ondervraagden meent dat het vragen van steun voor hun partijprogramma en beleid zwaarder moet wegen dan het in beleid vertalen van wensen en denkbeelden van de burgers. Maar hoezeer dit ook de overtuiging is, de enquête verraaft eveneens een tendens naar een meer op het (eigen) electoraat gerichte rolopvatting. Zo heeft de gedachte dat men bij een eventueel meningsverschil met de partij de mening van de kiezer moet volgen het afgelopen decennium duidelijk terrein gewonnen. Vormen van directe democratie worden breed afgewezen, maar de leden zijn wel van mening dat een grotere betrokkenheid van en betere communicatie met de burger nodig is om de democratie beter te laten functioneren. 'We moeten het de kiezers allemaal beter uitleggen.' Hoe dat precies te doen, blijft de vraag. De ondervraagde Kamerleden laten doorschemeren dat ze moeite houden met het overbrengen van hun boodschap.

Aan een gebrek aan communicatie- en presentatiestrategieën kan dat tegenwoordig niet meer liggen. Dit althans betoogt *politics watcher* Sanderijn Cels in haar boek over de wijze waarop politici hun politieke boodschappen verkondigen. In *Dat hoort u mij niet zeggen. Hoe politici u de werkelijkheid voorspiegelen* staat de kunst van het *framen* centraal: een techniek waarbij een betekenis- en interpretatiekader aan uitspraken wordt meegegeven om te zorgen dat de inhoud maar voor één uitleg vatbaar is – en dat is de voor de boodschapper meest gunstige uitleg. Deze interpretatiekaders lopen uiteen van 'het gaat altijd goed' (ook te gebruiken als het eigenlijk toch niet zo goed gaat) tot het 'ik kan het niet helpen' of 'geef mij dan meer macht'. Cels heeft haar boek niet bedoeld als een handleiding voor politici noch als wetenschappelijke beschouwing, maar als praktische gids voor kiezers en televisiekijkers die zich afvragen 'waarom politici zich soms zo eigenaardig presenteren'. Ze wil inzicht bieden in de sturende mechanismen die achter de politieke uitingen schuilgaan en er tegelijk ook voor waarschuwen, want: 'wie dat voor zoete koek slikt, loopt het risico onbewust kant te kiezen'.

Dat is dan ook precies wat de politici (en hun naaste adviseurs!) beogen. Met herkenbare voorbeelden verhaalt Cels hoe in Amerika en Engeland – geboortegrond van het *framen* – maar steeds vaker ook in Nederland de woorden, cijfers en beelden om een boodschap over

te brengen zorgvuldig worden gekozen. De presentatie van het kabinet-Balkenende iv voorbeeld was uitstekend geframed. Eerst boden Balkenende en zijn vice-premiers Bos en Rouvoet gelegenheid tot fotograferen bij het Catshuis, een statige locatie die hun staatsmanachtige uitstraling moest meegeven. Vervolgens presenteerden ze hun plannen geheel in stijl met het kabinetmotto 'samen werken, samen leven' zij aan zij, staande in een zaal die krap genoeg was om goed vol te lijken. In de toespraken en het coalitieakkoord keerde het woord 'samen' terug als een mantra, visueel ondersteund door de projectie van het motto op de wand achter de sprekers. Ook het beleid gaat gehuld in frames. De problemen waarvoor het kabinet zich gesteld ziet, worden bij voorkeur geformuleerd als uitdagingen. Liever wordt gesproken van een 'aandachtswijk' dan van een 'probleemwijk'; Nederland kent weliswaar 'minima' of 'lagere inkomensgroepen', maar geen 'armen'; er zijn wel 'ombuigingen' en 'hervormingen' nodig, maar niemand hoeft te 'bezuinigen' – om maar een greep te doen uit de positieve bewoordingen waarmee moeilijke onderwerpen of onaantrekkelijke maatregelen worden ingekleed. Omgekeerd evenredig hieraan is natuurlijk de woordkeuze van de oppositie, die juist belang heeft bij een negatievere connotatie bij het regeringsbeleid.

Dit klinkt wellicht als *politics for dummies*, en qua stijl, opzet en analyse-niveau reikt *Dat hoort u mij niet zeggen* eigenlijk ook niet verder. Bovendien gaat het boek op een aantal momenten de mist in door stereotyperingen en gebrek aan historische grond. Zo beweert Cels dat privé en emotie expliciet hun intrede deden in de politiek met de komst van Fortuyn. Historici hebben echter genoegzaam aangetoond dat vermenging van het persoonlijke en de politiek uit veel eerdere tijdperken dateert.² Maar wie Cels' boek en het parlementsonderzoek achter elkaar leest, durft de uitkomsten van de enquête toch niet zomaar 'voor zoete koek' aan te nemen. In hoeverre hebben de Kamerleden zich in hun beantwoording niet ook door partij- en standplaatsgebonden *frames* laten leiden? De aanname dat de ondervraagden (onbewust) sturende, politiek of sociaal wenselijke antwoorden hebben gegeven, zou kunnen verklaren waarom er zoveel paradoxen uit het parlementsonderzoek naar voren komen. Zowel cijfermatig als inhoudelijk staan de veranderingen die de Kamerleden daadwerkelijk wensen door te voeren in geen verhouding tot de omvangrijke problemen die men op het Binnenhof signaleert. De leden oordelen in meerderheid negatief over bepaalde aspecten van de eigen werkwijze, zoals het toegenomen incidentalisme en de detailbehandelingen, maar zijn niet in dezelfde mate overtuigd van mogelijke oplossingen. Ze houden de burger mede verantwoordelijk voor 'de kloof', maar zijn ook scherp in zelfkritiek. Alle kritische kanttekeningen laten op hun beurt onverlet dat tachtig procent van de leden, wanneer ze het perspectief verbreden, tevreden zijn met het functioneren van het parlement en de democratie in Nederland.

Zou hier sprake kunnen zijn van 'botsende frames'? Het beeld van 'vergeleken bij elders is het zo erg allemaal niet' lijkt zowel naast als tegenover een veel kritischer interpretatie van de eigen Haagse wereld te kunnen staan. Cels brengt dit in verband met de pogingen die Nederlandse politici de laatste jaren ondernemen om dicht(er)bij de kiezer te komen, vooral bij dat deel van het electoraat dat zich van het establishment heeft afgekeerd. Om de afstand te overbruggen presenteren ze zich van tijd tot tijd in *frames* als 'ik ben u' (in plaats van: 'ik representeer u') en 'ik ben ook maar een mens'. Hierbij horen (kennelijk) ook kritische of zelfs neerbuigende uitlatingen over de eigen werkomgeving. Wie durft te beweren dat de politiek is gespeend van elke realiteitszin ('het Haagse gedoe' – Van Aartsen) en integriteit ('vies, vuil en vunzig' – Pechtold), zou bewijzen niet van de samenleving te zijn vervreemd.

RECENSIES

Deze houding kan echter maar één kant van het verhaal zijn. Uiteenlopende belangen, bestuurlijk, politiek en electoraal, dwingen de politicus immers tot meer dan één houding, uitingvorm en voorspiegeling van de werkelijkheid. Dat precies maakt parlementair Den Haag zo meervoudig complex – het boek van Cels illustreert het en het parlementsonderzoek schraagt het.

Carla Hoetink

Noten

- 1 Het rapport is gratis aan te vragen bij de Rob of via zijn website te downloaden: <http://www.rob-rfv.nl/website/teksten/Rob/Publicaties/PDF_bestanden/Binnenhofvanbinnenuit.pdf>.
- 2 Bijvoorbeeld Remieg Aerts, 'Emotie in de politiek. Over politieke stijlen in Nederland sinds 1848' in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2003. Emotie in de politiek* (Den Haag 2003) p. 12-25 en Remieg Aerts, Janny de Jong en Henk te Velde (red.), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002).

Dansen voor de kiezer: de crisis in de vvd

Addie Schulte en Bas Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid. Vijf jaar crisis in de vvd* (Uitgeverij Van Gennep; Amsterdam 2007) ISBN 978 90 5515 840 9, 287 p., prijs: € 17,90.

Bibi de Vries, *Haagse taferelen. De vvd 2003-2006* (Nieuw Amsterdam Uitgevers; Amsterdam 2006) ISBN 978 90 468 0202 1, 158 p., prijs: € 9,95.

Op woensdag 13 juni 2007 presenteerde de commissie-Dekker haar rapport 'Kiezen voor een nieuw liberaal elan'. In opdracht van het hoofdbestuur van de vvd evalueerde de commissie de gemeenteraadsverkiezingen en de Tweede Kamerverkiezingen van 2006, die voor de partij een zeer teleurstellende uitslag hadden opgeleverd. Daarnaast werd de commissie ook gevraagd haar licht te laten schijnen over de lijsttrekkersverkiezing die datzelfde jaar voor het eerst had plaatsgevonden. Deze had geresulteerd in een nipte overwinning voor Mark Rutte, maar aangemoedigd door haar grote populariteit onder vvd-kiezers had zijn belangrijkste tegenstreefster Rita Verdonk zich daar niet zonder meer bij neergelegd. In de dagen voor de presentatie van het voornoemde rapport bleek dit nog eens duidelijk toen Rutte en Verdonk elkaar wederom publiekelijk in de haren vlogen over de koers van de partij en de vraag wie deze diende te bepalen.

Ideologische conflicten en persoonlijke rivaliteit zijn kenmerkend voor de crisis waarin de vvd vrijwel permanent heeft verkeerd sinds de opkomst van Pim Fortuyn in 2001. De instabiliteit van de partij culmineerde op verschillende momenten in grote politieke ongelukken, zoals de afsplitsing van Geert Wilders in 2004 en de intrekking van het Nederlandse paspoort van Ayaan Hirsi Ali door partijgenoot en minister van Vreemdelingenzaken en Integratie Verdonk. Als vice-fractievoorzitter van de vvd in de periode 2003-2006 maakte Bibi de Vries deze gebeurtenissen van nabij mee. De belofte van een 'kijkje in de politieke keuken', die zij

de lezer doet aan het begin van haar in 2006 verschenen boek, wekt daarom de nodige verwachtingen. Politici zouden volgens De Vries vaker boeken moeten schrijven, want '[h]et is goed als de politiek transparanter wordt'. Na deze veelbelovende woorden kan het boek eigenlijk alleen maar tegenvallen, want is het wel realistisch zo kort na de beschreven gebeurtenissen een openhartig verslag te verwachten van een politicus die daarbij zelf nauw betrokken is geweest?

In haar inleiding kondigt De Vries zelf al aan dat het perspectief van waaruit de verwikkelingen binnen de vvd in de periode 2003-2006 worden belicht niet objectief zal zijn; ze heeft het boek geschreven vanuit haar eigen waarneming. Dit is begrijpelijk, maar het maakt haar verhaal hier en daar wel ongeloofwaardig. Onder het kopje 'een moeilijke campagne' legt zij de schuld voor de verloren Europese verkiezingen van juni 2004 bijvoorbeeld wel heel eenzijdig buiten de fractie en de kring van direct verantwoordelijken. De vvd zette alles op alles om een positieve campagne te voeren, schrijft De Vries, maar helaas, negatieve publiciteit 'deed zich (...) voor'. Een eerste zondebok die zij daarvoor aanwijst, is de bij haar toch al niet erg geliefde Hans Dijkstal, die in de pers negatieve uitlatingen deed over fractievoorzitter Jozias van Aartsen. Daarop volgde toen nog het aftreden van vvd-staatssecretaris van Onderwijs, Annette Nijs, dat volgens De Vries te wijten zou zijn aan onbegrijpelijke fouten van de afdeling voorlichting van het ministerie van Onderwijs. Conclusie: zonder deze twee tegenslagen was het prima verlopen.

Beter geslaagd is het beeld dat De Vries neerzet van de verhouding tussen de fractie en de vvd-ministers. De Vries legt uit dat zij en Van Aartsen voorstanders waren van een dualistische politiek. In de tijd van partijleider Frits Bolkestein had dit voor de vvd goed gewerkt; het debat werd gestimuleerd, en voor de kiezer bleef duidelijk waar de partij voor stond. De omstandigheden waren nu echter anders. Tussen fractievoorzitter Van Aartsen en minister van Financiën Gerrit Zalm was een machtsstrijd gaande. Een groot deel van de fractie was van mening dat de politiek leider in de Kamer behoorde te zitten, en niet in het kabinet, maar Zalm wilde het partijleiderschap niet opgeven. In deze gespannen sfeer werd iedere neiging tot dualisme natuurlijk al snel geïnterpreteerd in termen van persoonlijke aanvallen. De onafhankelijke houding van de fractie had hierdoor een geheel andere uitwerking dan in de tijd van Bolkestein.

Meer diepgaande reflecties zoals bovenstaande zijn in het boek van De Vries echter eerder uitzondering dan regel. Vaak blijft het verhaal nogal oppervlakkig, en tot een werkelijk kijkje in de keuken komt het niet. Voor de parlementaire geschiedenis is het boek van Addie Schulte en Bas Soetenhorst van grotere waarde. De auteurs zijn werkzaam als politiek redacteur bij *Het Parool*. Aan de hand van een groot aantal gesprekken met direct betrokkenen en van diverse openbare bronnen schetsen zij een beeld van 'vijf jaar crisis in de vvd'. Het boek begint in 2002 en eindigt halverwege 2007. In zeventwintig hoofdstukken met aansprekende titels wordt de lezer langs verschillende episodes in deze crisis gevoerd. Hoewel de annotatie beperkt is, laat het boek de indruk achter zo objectief mogelijk geschreven te zijn. De auteurs slagen erin de lezer een duidelijk overzicht te geven van de belangrijkste gebeurtenissen binnen de vvd in de beschreven periode. Daarnaast verdienen de auteurs een compliment voor hun vlotte schrijfstijl en de treffende beelden die ze weten op te roepen. Prachtig is bijvoorbeeld de manier waarop zij in een korte voorgeschiedenis van de crisis het verschil in stijl tussen Bolkestein en Dijkstal beschrijven. Ook de foto op de voorkant van het boek is goed gekozen. We zien hier de rivalen Verdonk en Rutte samen dansen tijdens de verkiezingscam-

RECENSIES

pagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2006. De bedoeling was natuurlijk eenheid uit te stralen, maar het geforceerde karakter van deze dans straalt zo van de foto af dat je je afvraagt of ze in werkelijkheid niet op het punt staan elkaar naar de keel te vliegen. En dansen ze eigenlijk wel op dezelfde muziek?

Volgens Schulte en Soetenhorst zijn Verdonk en Rutte representanten van verschillende stromingen in de partij. De een van de bezadigde bestuurdersvleugel die na de verkiezingsnederlaag van 2002 zo snel mogelijk wil overgaan tot de orde van de dag, de ander van een door Fortuyn geïnspireerde stroming die de inhoudelijke agenda en de partijcultuur drastisch wil wijzigen. De auteurs stellen dat dit het kernprobleem is dat ten grondslag ligt aan de crisis in de vvd. Zij wijzen erop dat het te simpel is de oorzaak te zoeken bij de persoon van de leider, zoals de liberalen de afgelopen jaren vaak hebben gedaan. Ongetwijfeld hebben de auteurs hiermee een punt, maar opmerkelijk genoeg ligt de nadruk in dit boek óók sterk op personen; de schijnwerpers worden vooral gericht op leiderschapstwisten, omstreden Kamerleden en de incidenten die zich rondom hen afspelen. Deze worden adequaat en met veel politiek gevoel beschreven en geanalyseerd. Andere zaken, die wellicht minder spectaculair maar wel degelijk belangrijk zijn, krijgen echter veel minder aandacht. De auteurs constateren bijvoorbeeld dat de vvd binnen de regering vaak haar zin kreeg. ‘Misschien zat het tij mee’, zeggen ze hierover. Dit is wel wat mager, want is het niet opmerkelijk dat juist een partij in crisis zoveel succes heeft in het kabinet? Hieraan, en ook aan bijvoorbeeld de verhouding tot en interactie tussen de vvd-fractie en andere partijen in de Kamer, had wel wat meer aandacht mogen worden besteed.

Ook een aantal andere observaties had nadere uitwerking verdiend. Dit geldt bijvoorbeeld voor de vraag of ‘de Nederlandse consensusdemocratie zich leent voor interne verkiezingen (zoals die tussen Verdonk en Rutte, *HR*) die echt ergens om gaan’. Schulte en Soetenhorst werpen deze interessante vraag op in de epiloog, maar gaan er niet dieper op in. Wanneer de lezer een uitstapje was geboden naar het alternatief van een tweepartijstelsel, waarin partijen niet beducht hoeven te zijn voor afsplitsingen, was beter uit de verf gekomen waarom interne verkiezingen in Nederland problemen kunnen opleveren. Tegelijk was dan misschien ook de vraag opgekomen of maatschappelijke onrust in Nederland door ons kiesstelsel niet per definitie leidt tot crises binnen politieke partijen, en daaropvolgend de vraag waarom dat de laatste jaren juist binnen de vvd zo sterk gebeurde.

Door ook aandacht te besteden aan dit soort vragen had het boek aan diepgang kunnen winnen. Anderzijds was dit misschien ook te veel gevraagd geweest nu de historische afstand tot de gebeurtenissen nog zo klein is. De auteurs verdienen in elk geval waardering voor wat ze hebben neergezet: een degelijk en goed geschreven stuk onderzoeksjournalistiek, dat een adequaat beeld schetst van de belangrijkste gebeurtenissen binnen de vvd in de afgelopen vijf jaar.

Hilde Reiding

Een verrassend inkijkje bij ‘een partij voor alle Christenen’

André Rouvoet, *Het hart van de zaak. Over de betekenis van geloven in de politiek* (Uitgeverij Bert Bakker; Amsterdam 2006) ISBN 978 90 351 3100 2, 239 p., prijs: € 12,50.

Sytze Faber, *De wet van de koestal. Gereformeerden in Den Haag* (Uitgeverij Balans; Amsterdam 2007) ISBN 978 90 5018 851 7, 174 p., prijs: € 15.

In Kampen (wel eens gekscherend het ‘Rome der Gereformeerden’ genoemd) waar ik in de jaren zeventig een groot deel van mijn jeugd heb doorgebracht, lagen de politiek-kerkelijke scheidslijnen rotsvast. Je wist van nagenoeg alle buurtgenoten tot welk kerkgenootschap zij behoorden en je kon daar bijna automatisch uit afleiden welke partij zij stemden. Veel stads-genoten deden over hun politieke voorkeur overigens ook niet geheimzinnig. Rond verkiezingstijd werd in menig huis een affiche op de ramen geplakt. De mooiste poster vond ik die oranje van het (vrijgemaakt) Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) met iedere keer weer hetzelfde wit of zwart omlijnde kasteeltorentje erop. Waarschijnlijk kwam dat doordat dit aanplakbiljet wat de kleurstelling betreft overeenkomsten had met het tenue van het toentertijd zo succesvolle Nederlands elftal. Net zoals het zingen op de Nieuwe Markt op Koninginnedag – uit volle borst zongen de Kamper schoolkinderen dan liederen met teksten als ‘t is oranje, ’t blijft oranje’ en ‘Kindertjes van Nederland, slaap maar zacht. Koningin Juliana waakt dag en nacht’ – waren dergelijke uitingen van loyaliteit aan koningin en vaderland vertrouwde bakens.

Ook al waren veel van onze buurtgenoten gereformeerd, dat betekende niet dat zij zondags ook allemaal naar dezelfde kerk gingen. Datzelfde gold voor de lagere scholen en de sportverenigingen van de buurtkinderen. Ondanks het feit dat de buurtgenoten (op één Indisch jongetje na) allemaal blank en meestentijds ‘protestants’ waren, was er van saamhorigheid nauwelijks sprake. Integendeel, hoe dicht het religieuze gedachtegoed doorgaans ook bij elkaar lag, de broeders en zusters konden niet altijd door één en dezelfde deur; in feite duldden zij elkaars geloofsovertuiging, maar meer ook niet. Dat moest ook wel omdat verschillende denominaties niet zelden in één familie waren vertegenwoordigd. Mijn vader, die opgroeide in de kringen van de Gereformeerde Bond maar die in die jaren niet meer op een confessionele partij stemde, hield bij discussies over geloofszaken zijn gereformeerde kennissen en vrienden graag het eerste vers van Psalm 133 voor: ‘Zie toch hoe goed, hoe lieflijk is ’t dat zonen van ’t zelfde huis als broeders samenwonen.’ Triomfantelijk glimlachte hij als zijn ‘opponenten’ er vervolgens het zwijgen toe deden.

In de maanden rond de laatste verkiezingen voor de Tweede Kamer heb ik met stijgende verbazing gekeken naar de groeiende aanhang van de ChristenUnie (CU). Ook omdat het aantal lidmaten van de kerken waarvan de CU en tot 2000 haar voorlopers het GPV en de RPF traditioneel stemmen trekken de afgelopen jaren niet of niet in diezelfde mate zijn gegroeid, moet deze partij dus nieuwe groepen kiezers hebben aangeboord. Anders kan een dergelijke partij niet zomaar van drie naar zes Tweede Kamerzetels stijgen. Door deze winst en door de onmogelijkheid van de vorming van een regeringscoalitie van CDA, PVDA en die andere winnaar, de SP (die steeg van 9 naar 25), konden voor het eerst de leiders van deze (getuige-

RECENSIES

nis)partij aanschuiven bij de formatiebesprekingen. Het resultaat kennen we inmiddels: twee ministers en een staatssecretaris van cu-huize zitten op het regeringspluche.

De gereformeerde journalist Sytze Faber, tevens oud-Kamerlid en voormalig burgemeester van Hoogeveen, kreeg in de maanden rond de afgelopen verkiezingen voor de Tweede Kamer toestemming om zowel bij de vergaderingen van de cu-fractie als ook bij die van het formatieteam van die partij aan te schuiven. In zijn boek *De wet van de koestal* – een verwijzing naar het gegeven dat partijen minder te duchten hebben van hun tegenpolen dan van partijen waarmee zij nauw verwant zijn – doet hij verslag van zijn bevindingen. Het is een vlot geschreven ‘dagboek’ geworden waarin enerzijds in grove lijnen de oude gereformeerde wereld uit de doeken wordt gedaan – zeg maar die van de voormannen Abraham Kuyper en Hendrik Colijn – en anderzijds het accent (met alle *ins* en *outs*) op de huidige positie van de cu wordt gelegd. Faber – zelf behoorde hij eind jaren zeventig tot de AR-radicalen, die enige tijd de linkervleugel vormden van het pas opgerichte interconfessionele cda – beschouwt de cu feitelijk als de opvolger van de oude antirevolutionaire partij, althans die van de arp zoals wij die kennen vanaf het midden van de jaren zestig. Faber toont zich een warm pleitbezorger van deze jonge partij. Af en toe had het wel wat minder gemogen. Zo besluit hij het hoofdstukje met de titel ‘Twaalf mannenbroeders’, waarin hij rapporteert over een brainstormsessie van oudgedienden van gpv en rpf, met de woorden: ‘De interventies zijn to the point. Het is nuchterheid wat de klok slaat. Deze twaalf mannenbroeders staan voor stabiliteit. Een lijntje naar Lea Dasberg: mensen om – als de nood aan de man komt – bij onder te duiken’ (p. 90).

Sprak men vroeger bij de antirevolutionairen van mannenbroeders, tegenwoordig is bij de cu de helft van de deelnemers aan de fractievergadering vrouw. Faber voelt zich meteen thuis in deze club: ‘In de discussies is van een hiërarchie weinig te merken. Ook nieuwe medewerkers praten volop mee en aarzelen niet af en toe een Kamerlid bij de hand te nemen. Een prettige, open sfeer’ (p. 26). Hij schetst de omgangsvormen van een club orthodoxe christenen – want dat blijven ze op veel politiek-maatschappelijke terreinen onmiskenbaar – die steeds minder overeenkomt met de gereformeerde cultuur die ik ken uit mijn jeugd.

De partij bestaat ook niet meer louter uit serieuze, tikkeltje leerstellige, blanke mannen (met op de achtergrond vrouwen) uit plaatsen als Bunschoten-Spakenburg, Staphorst en Kampen, maar er treden tegenwoordig ook andere christenen in de cu naar voren. Mensen met niet zelden een andere huidskleur, achtergrond en cultuur. Zoals het fractielid van Antilliaanse afkomst Cynthia Ortega-Martijn die kerkt bij de Volle Evangeliegemeente in Rotterdam. In die diensten wordt gelachen, gehuild, gedanst en hardop gebeden. Geen godsdienst die, om met de dichter Gerrit Achterberg te spreken, ‘zwaar tegen de hanenbalken hangt’, nee, vrolijke, opgewekte blij christenen (p. 29).

Naar aanleiding van een feestje dat de partijtop begin dit jaar na de totstandkoming van het regeerakkoord vierde, berichtte *nrc.next* in het artikel ‘Politiek bedrijven met de bijbel op schoot’ dat deze snel groeiende evangelische achterban binnen de cu steeds meer invloed krijgt. Op een campagnebijeenkomst in Rotterdam – waar een gospelkoor optrad en veel Ghanezen in het publiek zaten – antwoordde Rouvoet op een vraag van een journalist wat zijn achterban hiervan zou vinden: ‘Deze mensen zijn mijn achterban’. Zoals de directeur van het partijbureau Henk van Rhee in hetzelfde artikel stelt: ‘We verloochenen onze wortels niet. Maar we willen wel een partij voor alle christenen zijn...’¹

In navolging van of tegelijk met Jan Peter Balkenende (*Aan de kiezer*) en Wouter Bos (*Dit land kan zoveel beter* en *Wat Wouter wil*) publiceerde André Rouvoet in de aanloop naar de laatste Tweede Kamerverkiezingen ook een boek met ideologische uitgangspunten. *Het hart van de zaak* is een bundel van artikelen, lezingen en toespraken van de politiek leider van de cu die merendeels sinds 2001 zijn verschenen of uitgesproken. In 2000 verscheen er van zijn hand al het boekje *Politiek met een hart. Beschouwingen over politiek en moraal*.

Volgens Rouvoet, die aan de Vrije Universiteit rechts- en staatsfilosofie studeerde, is ‘het hart van de zaak’, gelet op de grondslagen van onze democratische rechtsstaat, ‘dat er voor die bonte verscheidenheid aan opvattingen, overtuigingen en geloofsovertuigingen principieel ruimte is, zowel privé als publiek’. Deze fundamentele vraagstukken overstijgen volgens hem ‘de waan van de dag’, maar zijn wel bepalend voor het politieke bedrijf. Een mooi streven en ik denk dat iedere weldenkende burger een dergelijke stelling onderschrijft. Maar in de politieke praktijk komt er zo bitter weinig van terecht. De kabinetten-Balkenende I tot en met III hebben het thema in ieder geval zorgvuldig weten te omzeilen. Niet geheel onbegrijpelijk want het betreft hier, om met Rouvoet te spreken, ‘de diepste overtuigingen van mensen, die bepalend zijn voor hun leven én voor hun handelen’. Misschien dat de cu ervoor kan zorgen dat het punt van de principiële ruimte – dat sinds 9 september 2001 en de moorden op Fortuyn en Van Gogh de Nederlandse samenleving zo nadrukkelijk bezighoudt – nu eindelijk prominent op de agenda komt te staan (p. 9).

Maar diepe overtuigingen van mensen, daar moet je mee oppassen. In het hoofdstuk ‘De ChristenUnie in beweging!’, de tekst van een lezing die Rouvoet op 8 november 2003 uitsprak op een congres van de cu, vatte hij de betekenis van zijn partij als volgt samen: ‘Niet de macht van het getal, maar de kracht van de boodschap. Dáár ligt de reden van ons bestaan als partij, dáárin vinden wij onze verbondenheid. Dat is óns “wij-gevoel”! En dit “wij-gevoel” overstijgt de verschillen die er natuurlijk zijn binnen de ChristenUnie’ (p. 133).

Ik moet dan onmiddellijk weer denken aan het eerste vers van Psalm 133. Wat vindt de oude achterban uit onder meer plaatsen rond de oude Zuiderzee daadwerkelijk van de jongste ontwikkelingen binnen de cu? De mentaliteit van bijvoorbeeld de calvinistische Spakenburgers, Elburgers en Urkers is een andere dan die van bijvoorbeeld de leden van de Afrikaanse christengemeenten uit Amsterdam Zuid-Oost. Zij staat daar in een aantal opzichten misschien wel haaks op. Als straks de euforie van de regeringsdeelname is geluwd – al was het alleen al omdat de moreel-ethische kwesties zoals euthanasie en abortus te weinig aandacht krijgen – en de leus ‘Samen leven, samen werken’ van het kabinet-Balkenende IV in de praktijk moeilijk lijkt te verwezenlijken, dan ben ik benieuwd hoe de multiculturele achterban van de cu gaat reageren. Vraag is wat er dan overblijft van de eerste twee zinnen van Rouvoets lijflied: ‘Samen in de naam van Jezus, heffen wij een loflied aan, want de Geest spreekt alle talen en doet elkaar verstaan.’

Jonn van Zuthem

Noot

1 *nrc.next*, 13 februari 2007.

RECENSIES

PVDA in de problemen

Frans Becker, Wim van Hennekeler en Menno Hurenkamp (red.), *Vier jaar Balkenende. wbs jaarboek 2006* (Mets & Schilt/Wiardi Beckman Stichting; Amsterdam 2006) ISBN 978 90 5330 531 7, 248 p., prijs: € 20.

Frans Becker en René Cuperus (red.), *Verloren slag. De PVDA en de verkiezingen van november 2006* (Mets & Schilt/Wiardi Beckman Stichting; Amsterdam 2007) ISBN 978 90 5330 562 1, 188 p., prijs: € 20.

De meeste in het parlement vertegenwoordigde partijen hebben een onafhankelijk wetenschappelijk bureau. Deze instituten dienen doorgaans om ideologische en academische munitie aan te dragen voor hun ‘Haagse’ politici; daarbij functioneren zij niet zelden als kritisch-opbouwende luis-in-de-pels van diezelfde politici. Twee recente bundels van de Wiardi Beckman Stichting (wbs), het in 1945 opgerichte wetenschappelijk bureau van de PVDA, passen in deze functieomschrijving. De teneur van beide publicaties wordt sterk bepaald door de chronologie. *Vier jaar Balkenende* (het tweede *wbs jaarboek*, de opvolger van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*) verscheen op 6 november 2006, kort voor de Tweede Kamerverkiezingen. De meeste bijdragen zullen geschreven zijn in de maanden dat de PVDA nog uitzicht had op een behoorlijke uitslag. *Verloren slag* werd gepresenteerd op 30 maart 2007 – na de verkiezingsnederlaag van november 2006, de bevestiging daarvan bij de Statenverkiezingen van begin maart 2007 én na de beëdiging van de eigen ministers in het kabinet-Balkenende iv.

In *Vier jaar Balkenende* analyseert een aantal met de PVDA minstens congeniale deskundigen de kabinetten-Balkenende I en II (2002-2006). De redacteuren zetten in hun inleiding de kritische toon: Balkenendes nadruk op ‘eigen verantwoordelijkheid’ had als keerzijde dat christendemocratische kernbegrippen als gerechtigheid en rentmeesterschap op de achtergrond bleven. De sociale desintegratie en de problemen in de publieke sector die er het gevolg van zijn, kunnen naar de mening van het wbs slechts bestreden worden door een ‘robuuste coalitie’ (p. 17). Het is niet helemaal duidelijk of hiermee een CDA-PVDA-coalitie bedoeld wordt. Expliciet met zijn aanbeveling voor een dergelijke coalitie is Frans Leijnse, die in februari en maart 2003 samen met co-informateur Piet Hein Donner al tevergeefs sleutelde aan zo’n combinatie. De PVDA-senator concludeert dat de zichtbare ‘tegenzin’ aan CDA-zijde om destijds te komen tot een coalitie met sociaaldemocraten, dieper lag dan het meningsverschil over het budgettair kader waarop de besprekingen strandden. Allereerst was er de vrees dat in een kabinet met de PVDA te veel concessies gedaan zouden moeten worden aan de eigen hervormingsagenda. Daarnaast signaleerde Leijnse bij het CDA ‘socialistenvrees’ of zelfs ‘socialistenhaat’ (p. 83-84). Hij grijpt hierbij terug op de onder politicologen en PVDA’ers onverminderd populaire ‘uiterste noodzaak’-these van Hans Daudt, die de sociaaldemocraten in formatietijd permanent in een passieve slachtofferrol positioneert.

Ook bestuurskundige Jouke de Vries verwijst naar de these van Daudt. Hij merkt op dat Balkenende gebruikmaakte van de periode van het door de opkomst en ondergang van Pim Fortuyn ‘onderbroken evenwicht’ in de Nederlandse politiek om radicale veranderingen door te voeren, maar dat de politieke verhoudingen zich inmiddels genormaliseerd hebben. Dat betekent in de ogen van De Vries ook een terugkeer naar oude politieke wetmatigheden als

de theorie van de uiterste noodzaak: tenzij het om kwantitatieve en/of kwalitatieve redenen noodzakelijk is, regeert het CDA liever met de VVD dan met de PVDA. Blijkbaar was die noodzaak in februari 2007 weer aanwezig.

De VU-politicologen Kees van Kersbergen en André Krouwel leveren aan beide bundels een bijdrage waarin zij wijzen op de transformatie van het CDA onder het leiderschap van Balkenende. Propageerde het CDA van oudsher een 'politiek der bemiddeling', Balkenende brak daarmee, onder meer door het loslaten van het traditionele pluralisme en de rol van het voorheen zo gekoesterde maatschappelijk middenveld. De markt krijgt alle ruimte. De nieuwe conservatieve, neoliberale en monoculturele koers van het CDA kan aan het begin van de 21ste eeuw blijkbaar rekenen op veel steun onder de kiezers, zo stellen de auteurs vast.

Dat succes wordt bevestigd door Liesbet van Zoonen, redacteur van *Socialisme & Democratie* en hoogleraar media en populaire cultuur in Amsterdam en Oslo. Het morele appel van Balkenende sloot beter aan bij de tijdgeest dan velen op het Binnenhof verwacht hadden, zo erkent zij in haar bijdrage aan *Vier jaar Balkenende*. Gevoegd bij de gunstige conjunctuur en het contrast tussen zijn 'sukkelige uitstraling' en meer flitsende verschijningen als Fortuyn en Bos verklaart dat volgens Van Zoonen de 'groeierende kracht' van de premier; zelf is hij slechts een 'lege huls' (p. 110). Het benadrukken van Balkenendes onhandigheid in haar artikel in de ene bundel staat in contrast met Van Zoonens bijdrage in *Verloren slag*, waar zij betoogt dat de kiezer in november 2006 de voorkeur uitsprak voor een 'sterke man'. Hierdoor zou Bos en zijn voorkeur voor een verzoenend leiderschap bij voorbaat kansloos zijn. Van Zoonen voert hier ter adstructie zelfs de nieuwe James Bond op, die in tegenstelling tot Bos wél beantwoordt aan de behoefte aan 'mannelijkheid' – de bijbehorende eindnoot lijkt in het kader van deze publicatie al te frivoool.

Nog minder affiniteit met de christendemocratische denkwereld blijkt uit de bijdrage over gezinspolitiek in *Vier jaar Balkenende* van de virulent feministische publiciste Heleen Mees. Met haar pleidooi voor verbetering van de arbeidsmarktpositie van (alleenstaande) vrouwen gaat zij vol in de aanval tegen het beleid van de kabinetten-Balkenende, die het naar haar mening op dit terrein flink hebben laten afweten. Mees, woonachtig in New York, gaat hiervoor onder meer te leen bij het Amerikaanse arbeidsmarktmodel, dat voor de werkende vrouw *nannies* en boodschappendiensten faciliteert. Refererend aan de eerderevermelde 'denktank'-functie van wetenschappelijke bureaus van politieke partijen: het is sterk de vraag of de aanbevelingen van Mees de PVDA-politici tijdens het kabinet-Balkenende IV behulpzaam zijn.

De bundel *Verloren slag* probeert het electorale terreinverlies van de PVDA tussen de glorieuze gemeenteraadsverkiezingen van maart 2006 en de Kamerverkiezingen van november 2007 te verklaren. Kritiek op de eigen partij(top) wordt daarbij niet gemeden. In het redactionele hoofdartikel gaan WBS-medewerkers Frans Becker en René Cuperus in op de meer structurele oorzaken van de nederlaag van 22 november 2006. Zij wijzen daarbij op de spagaten waarin de partij zich sinds 1990 meer en meer bevindt: tussen het politieke midden en links, tussen vernieuwing en traditie, tussen hoger en lager opgeleiden, tussen winnaars en verliezers van de modernisering. Deze sociaaleconomische én politiek-culturele breuklijn loopt dwars door het potentiële electoraat van de partij. De partij is intern evenmin in goede conditie, vinden de redacteuren. Het beginsel vervaagt, de partij is primair bestuurlijk gericht. Het principiële debat wordt gemeden uit angst dat de partij verdeeld lijkt. Becker en Cuperus staan desondanks geen expliciete koerswijziging voor. Wel pleiten ze voor een terug-

RECENSIES

keer naar 'elementair reformistisch gedachtegoed', met een 'balans tussen traditie en modernisering' (p. 56). Dat laat de gewraakte spagaten wel in stand. Overigens hoeft dat, vanuit historisch perspectief bezien, electoraal niet noodlottig te zijn. Al vanaf haar oprichting appelleert de PVDA – soms met aanzienlijk succes – aan de progressieve intellectueel én aan de lager geschoolde arbeider.

Politicoloog Philip van Praag stelt vast dat de aanzet tot de verkiezingsnederlaag ligt in het voorjaar van 2006, toen Wouter Bos met zijn plannen voor de fiscalisering van de AOW verwoording veroorzaakte. Op de tegen Bos gerichte campagne van het CDA had de PVDA vervolgens geen antwoord. In campagnetechnisch opzicht, zo stelt Van Praag uiteindelijk vast, is het 'lerend vermogen' van de PVDA 'bedroevend laag' gebleken (p. 105). Niet alleen het CDA profiteerde van het vormverlies van de PVDA, in de eindfase van de campagne veerde ook de SP op. Onderzoekers van het Documentatiecentrum voor Politieke Partijen Gerrit Voerman en Paul Lucardie schetsen hoe de Socialisten sinds 2002 opgeschoven zijn naar de PVDA, onder meer door het Nederlandse lidmaatschap van de NAVO en de monarchie te accepteren. Slechts aangaande de buitenlandse politiek en defensie is de afstand tussen PVDA en SP nog aanzienlijk. Deze 'sociaaldemocratisering' van de SP maakte haar op de verkiezingsdag een aantrekkelijk alternatief voor een deel van het PVDA-electoraat.

Tegen de achtergrond van kabinetsdeelname van de PVDA aan het vierde kabinet-Balkenende en de aanloop naar de volgende verkiezingen, zal van de komende jaren moeten blijken of de Haagse politici zich iets hebben aangetrokken van de inzichten zoals die door de WBS in deze twee bundels zijn verzameld. Als dat niet het geval is, zal dat ongetwijfeld weer prikkelende publicaties van de zijde van de PVDA-academici opleveren.

Alexander van Kessel